ISLOMIY BANKLARDA MUDORABA OPERATSIYALARINI BUXGALTERIYA HISOBIDA AKS ETTIRISH TARTIBINI TAKOMILLASHTIRISH

Raximova Onaxon Ozod qizi.
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI,
08.00.08 – Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit,
PhD tayanch doktorant

Annotatsiya. Maqolada foydani taqsimlash sharti asosidagi moliyalashtirish va mablag‘ jalb etish (mudoraba) operatsiyalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish masalalari tahlil qilingan. O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga 2026-yilda kiritilgan o‘zgartishlar Islomiy moliya institutlari uchun buxgalteriya hisobi va audit tashkiloti (AAOIFI) talablari bilan qiyoslanib, foydani tan olish, zarar taqsimoti hamda tavakkalchilik zaxiralarini hisobga olish tartibini takomillashtirishga doir takliflar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: mudoraba, foydani taqsimlash, investitsiyaviy omonatlar, tavakkalchilik zaxiralari, mablag‘ boshqaruvchisi, buxgalteriya hisobi, oshkor qilish.

Mudoraba - bir taraf mablag‘, ikkinchi taraf esa mehnat va tajriba qo‘shadigan sherikchilik shakli. Foyda taraflar oldindan kelishgan nisbatda taqsimlanadi, moliyaviy zarar esa mablag‘ egasi zimmasida bo‘ladi; boshqaruvchi o‘z mehnatidan ayriladi, biroq e’tiborsizligi yoki shartnoma shartlarini buzganligi isbotlangan holatda javobgar bo‘ladi. Ushbu tuzilma islomiy bank faoliyatida ikki tomonlama qo‘llaniladi: bank mijozni moliyalashtirganda mablag‘ egasi, mijozlardan investitsiyaviy omonat jalb etganda esa mablag‘ boshqaruvchisi sifatida ish ko‘radi.

Bunday munosabatlar hisob uslubiyoti uchun o‘ziga xos vazifalar qo‘yadi: daromadning kafolatlanmaganligi, natijani faqat davr yakunida aniqlash imkoni hamda jalb qilingan mablag‘larning oddiy majburiyatdan farq qiluvchi maqomi hisob siyosatida alohida yechim talab etadi. O‘zbekiston Respublikasida 2026-yil 27-martdagi O‘RQ-1126-son Qonuni bilan bunday operatsiyalarning huquqiy asosi belgilandi, hujjat 2026-yil 29-iyunda kuchga kirdi.

“Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunning 5-1-moddasida bankning islomiy moliya operatsiyalari ro‘yxati “foydani taqsimlash sharti asosida mijozni moliyalashtirish yoki pul mablag‘larini investitsiyaviy omonatlarga jalb etish” bandi bilan ochiladi. Qonunning 6-moddasiga kiritilgan qo‘shimchaga ko‘ra omonat summasini to‘liq qaytarish majburiyatini nazarda tutmagan holda jalb etilgan investitsiyaviy omonatlar umumiy qoidadan mustasno etiladi. 62-moddaga binoan

islomiy moliya operatsiyalari bo‘yicha foydadan olinadigan ulush miqdori bank tomonidan mustaqil belgilanadi.

Fuqarolik kodeksiga kiritilgan o‘zgartishlar ham shu maqsadga xizmat qiladi: 759-modda yangi tahrirda bayon etilib, bank omonat summasini foizlar yoxud boshqa daromadlar bilan yoki ularsiz qaytarish majburiyatini olishi mumkinligi belgilandi, 762 va 763-moddalarga “boshqa daromadlar” tushunchasi kiritildi, ishonchli boshqaruvga oid 859-moddaga esa “qonunchilikda boshqacha qoida belgilangan bo‘lmasa” degan izoh qo‘shildi. Qonunning 20-1-moddasi alohida hisob yuritishni, 35-1-moddasi bank islomiy moliya kengashining shartnoma va hisobot loyihalarini ma’qullashini, 74-moddaning oltinchi qismi esa yillik tashqi audit tekshiruvini talab etadi.

Markaziy bank to‘g‘risidagi Qonunning 67-4-moddasiga ko‘ra Markaziy bankning islomiy moliya kengashi islomiy moliya standartlarini ishlab chiqadi va bahsli masalalar yuzasidan xulosalar beradi. Soliq kodeksining 71-2-bobi (480-3 - 480-6-moddalar) esa mazkur operatsiyalarga soliq solishning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Demak, foydadan olinadigan ulush qonun matnida ham foiz sifatida emas, moliyalashtirish natijasidagi ishtirok sifatida qaraladi.

– islomiy moliya standarti (13-son) - mudoraba shartlari: kapitalning aniq belgilanishi, foydaning qat’iy summada emas, ulush tarzida taqsimlanishi, moliyaviy zararning mablag‘ egasi zimmasida bo‘lishi;

– moliyaviy buxgalteriya hisobi standarti (27-son) - investitsiya hisobvaraqlarini cheklangan va cheklanmagan turlarga ajratish, ularni moliyaviy hisobotda taqdim etish;

– moliyaviy buxgalteriya hisobi standarti (35-son) - foydani tenglashtirish va investitsiya tavakkalchiligi zaxiralarini shakllantirish hamda ulardan foydalanish;

– moliyaviy buxgalteriya hisobi standarti (30-son) - moliyalashtirish bo‘yicha qadrsizlanish va yo‘qotishlarni baholash;

– moliyaviy buxgalteriya hisobi standarti (1-son) - taqsimlash bazasi, ulushlar nisbati va natijalarni izohlarda oshkor qilish;

– boshqaruv va audit standartlari - shartnomalar va taqsimlash hisob-kitoblarining muvofiqligini ichki hamda tashqi tekshiruvdan o‘tkazish.

Birinchidan, bank mablag‘ egasi sifatida ishtirok etganda berilgan summa “mudoraba bo‘yicha moliyalashtirish” aktiv hisobvarog‘ida tan olinadi. Mablag‘ naqd bo‘lmagan shaklda taqdim etilsa, u kelishilgan baholash asosida qayd etiladi va baholash usuli hujjatlashtiriladi.

Ikkinchidan, foyda hisobot davri natijasi aniqlangan va taqsimot ma’qullangan paytda tan olinadi. Oraliq to‘lovlar yakuniy hisob-kitobgacha avans sifatida yuritiladi. Zarar yuzaga kelganda u mablag‘ egasi zimmasida bo‘lib, aktivning balans qiymati kamaytiriladi; boshqaruvchining e’tiborsizligi yoki shartnomani buzgani isbotlangan taqdirdagina unga nisbatan talab tan olinadi.

Uchinchidan, bank boshqaruvchi sifatida ish ko‘rganda jalb qilingan mablag‘lar investitsiyaviy omonatlar sifatida alohida toifada aks ettiriladi va oddiy majburiyatlardan ajratib ko‘rsatiladi. Bankning ulushi daromad sifatida faqat foyda yuzaga kelgach tan olinadi; foyda bo‘lmasa, boshqaruv uchun haq hisoblanmaydi. Cheklangan investitsiya hisobvaraqlari bo‘yicha mablag‘lar balansdan tashqari hisobda yuritiladi.

To‘rtinchidan, taqsimotdan oldin foydani tenglashtirish va investitsiya tavakkalchiligi zaxiralari shakllantiriladi. Ularning manbasi, egasi va sarflanish tartibi hisob siyosatida aniq belgilanishi, harakati esa hisobotda ochib berilishi lozim. Barcha yozuvlar islomiy bank faoliyati bo‘yicha alohida analitik hisobvaraqlarda yuritiladi.

Beshinchidan, hisobotda oshkor qilish talablari bajariladi. Izohlarda taqsimlash bazasini aniqlash usuli, taraflar ulushlarining nisbati, hisobot davrida taqsimlangan natija va o‘rtacha daromadlilik, tavakkalchilik zaxiralarining harakati hamda bankning boshqaruvchi sifatidagi ulushi keltiriladi. Ushbu ma’lumotlar mijozga o‘z mablag‘ining qanday natija bergani va u qanday taqsimlanganini mustaqil baholash imkonini beradi.

Oltinchidan, ichki nazorat masalalari. Mudoraba bo‘yicha yozuvlar boshqa moliyalashtirish turlaridan ajratilgan holda yuritiladi, taqsimlash hisob-kitoblari ichki audit tomonidan tekshiriladi va bank islomiy moliya kengashining xulosasi bilan tasdiqlanadi. Hisob siyosatida taqsimlash davriyligi, oraliq to‘lovlar tartibi va yakuniy hisob-kitob muddatlari aniq belgilanishi lozim.

Amaldagi milliy hisobvaraqlar rejasida mudoraba bo‘yicha moliyalashtirish, investitsiyaviy omonatlar va tavakkalchilik zaxiralari uchun alohida hisobvaraqlar nazarda tutilmagan. Foydani taqsimlash bazasini hisoblash uslubiyoti tasdiqlanmagan, boshqaruvchining e’tiborsizligini baholash mezonlari belgilanmagan, soliq qonunchiligida esa foydadan olinadigan ulushning maqomi to‘liq aniqlashtirilmagan.

Shu munosabat bilan quyidagilar taklif etiladi: Markaziy bankning hisobvaraqlar rejasiga tegishli aktiv va passiv hisobvaraqlar hamda balansdan tashqari hisobvaraqlar kiritish; o‘rtacha kunlik qoldiqqa asoslangan taqsimlash uslubiyotini tasdiqlash; tavakkalchilik zaxiralarini shakllantirish va qaytarish tartibini me’yoriy hujjatda belgilash; investitsiyaviy omonatlar bo‘yicha natija to‘g‘risidagi hisobot shaklini joriy etish; boshqaruvchining javobgarligini baholash mezonlarini ichki nizomda mustahkamlash; auditorlar uchun taqsimlash hisob-kitoblarini tekshirish uslubiyotini ishlab chiqish.

Mudoraba operatsiyalarining hisobi an’anaviy omonat va kredit hisobidan tubdan farq qiladi: daromad kafolatlanmaydi, natija davr yakunida aniqlanadi, jalb qilingan mablag‘ esa oddiy majburiyat maqomida bo‘lmaydi. Milliy qonunchilik bunday yondashuv uchun zarur asosni yaratdi. Endilikda hisobvaraqlar rejasi, taqsimlash

uslubiyoti va hisobot shakllarini AAOIFI talablariga muvofiq to‘ldirish hisobotning ishonchliligini va mijozlar bilan taqsimotning adolatliligini ta’minlaydi.

Foydalanilgan manbalar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2026-yil 27-martdagi O‘RQ-1126-son Qonuni “O‘zbekistonda islomiy bank faoliyatini joriy etishga qaratilgan qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida”.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni (2019-yil 5-noyabrdagi O‘RQ-580-son Qonuni tahririda), 5-1, 6, 20-1, 35-1, 62 va 74-moddalar.

3. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, 759, 762, 763 va 859-moddalar.

4. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, 71-2-bob (480-3 - 480-6-moddalar).

5. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni (2016-yil 13-apreldagi O‘RQ-404-son Qonuni tahririda).

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.

7. Islomiy moliya institutlari uchun buxgalteriya hisobi va audit tashkiloti (AAOIFI) standartlari to‘plami. - Manama, Bahrayn.

8. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy ma’lumotlari, 2026-yil.